

Paul Frissen

STAAT EN TABOE

Politiek van de goede dood

Boom

© Paul Frissen, Breda 2018

© Boom uitgevers Amsterdam, 2018

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (Postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16L, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Verzorging omslag & binnenwerk: Marry van Baar

Omslagillustratie *Peace – Burial at Sea*, 1842, Joseph Mallord William Turner,

© Turner Collection, Tate Britain, London

Foto auteur: © Renée Frissen

ISBN 978 90 2442 420 7 | NUR 730

www.boomfilosofie.nl

www.bua.nl

Aan Magnus Vloemans, mijn kleinzoon

*May your hands always be busy / May your feet always be swift / May you
have a strong foundation / When the winds of changes shift / May your heart
always be joyful / May your song always be sung / May you stay forever
young / Forever young, forever young / May you stay forever young*

BOB DYLAN
Forever Young

Inhoud

PROLOOG 9

Voltooid leven 9 / *Leven en dood – burger en staat* 12 / *Leven en dood – politiek* 14 / *Taboe: noodzaak en beilzaamheid* 17 / *Dit boek* 19 / *Woor- den van dank* 23

1 DE GOEDE DOOD 25

Dood op verzoek in beeld en in debat 25 / *De gewilde dood: wet, beginsel, praktijk* 31 / *‘Voltooid leven’ – een advies* 36 / *‘Voltooid leven’ en eutha- nasie – een kleine antropologie* 47 / *Euthanasie en eudaimonia* 78

2 DE GRENS 91

Grenzen stellen – zelfbeschikking 91 / *Grenzen stellen – binnen en buiten* 98 / *Grenzen stellen – politiek* 102 / *Grenzen stellen – leven en dood* 109 / *Grenzen stellen – scheppen* 117 / *Grenzen stellen – identiteiten* 121 / *Grenzen stellen aan grenzen stellen* 129

3 HET VERBOD 135

De mildheid van het verbod 135 / *Eerste en laatste gronden* 137 / *Geweld en soevereiniteit* 141 / *Staat en biopolitiek* 145 / *Het geweldsmonopolie en de burger* 155 / *Het geweldsmonopolie en de dokter* 159 / *Het verlangen naar legalisering* 163 / *Het ultieme verbieden* 169

4 HET TABOE 179

De mythe van de soevereiniteit 179 / *Taboe – betekenis en werking* 182 / *Taboe – orde en vuil* 190 / *Taboe – ziekte, dood, doden* 197 / *Niet gewenst leven – gewenste dood* 201 / *Het taboe van de niet-dood* 206 / *Taboedoorbreking: mythe van de moderniteit* 211

5 STAAT EN TABOE 221

Kan de staat het geweldsmonopolie delen? 221 / *Zijn-ten-dode en bandelen-ten-dode* 226 / *Faustisch verlangen en sacrale secularisering* 241 / *Autonome staat en autonome burger: grenzen* 248 / *Het ultieme verbieden* 255 / *Politieke filosofie van de goede dood – wat taboe moet blijven* 259

LITERATUUR 271

Proloog

Zoals de dood er is gekomen door een mens, zo is ook de opstanding uit de dood er gekomen door een mens. (...) De laatste vijand die vernietigd wordt is de dood (...).

I KORINTIËRS 15:21 en 26

Voltooid leven

Nederland geniet internationaal zowel roem als beruchtheid vanwege zijn liberale klimaat rondom leven en dood, huwelijk en voortplanting, seks en genot. Abortus is toegestaan, net als euthanasie. Zolang het om twee volwassen, niet-verwante personen gaat, is het huwelijk voor iedereen toegankelijk. De gelijkheid van man en vrouw is in wet en beleid gegarandeerd. Op seksueel gebied zijn er weinig verboden. Veel drugs zijn gemakkelijk beschikbaar. Natuurlijk geldt dit wel voor meer landen, maar Nederland heeft de curieuze gewoonte er ook missionaire pretenties aan te verbinden. We vinden onszelf immers een gidsland, dat aan andere landen graag de morele spiegel voorhoudt: wij zijn humaan, geciviliseerd en lopen voorop. De Nederlandse abortusboot is een voorbeeld van deze moralistische dadendrang. En als president Trump internationale abortushulpverlening niet langer financiert, lanceert de Nederlandse regering

een tegencampagne, in de volle overtuiging daarmee de juiste richting van verlichting en vooruitgang te volgen.

Nederland heeft als eerste land euthanasie en hulp bij zelfdoding wettelijk geregeld. De euthanasiewetgeving uit 2002 is nog steeds in vele opzichten een van de meest vergaande regelingen voor het zelfgekozen levenseinde. De euthanasiepraktijk is inmiddels omvangrijk en openbaar, en wordt grondig getoetst en periodiek geëvalueerd. Juristen beoordelen het functioneren van de wet als ‘op hoofdlijnen goed’.¹ Het is ‘een nette regeling’. De kritiek lijkt alleen nog uit de hoek van orthodoxe christenen te komen.

Toch stemt de status quo niet iedereen tevreden. Er is een aanhoudende roep om verdere ‘normalisering’ van de praktijk van levensbeëindiging – de strafbaarstelling zou moeten verdwijnen –, en om verruiming van de mogelijkheden om een zelfgekozen dood ook met hulp van anderen dan een arts te bewerkstelligen. Niet alleen uitzichtloos en ondraaglijk lijden zou euthanasie en hulp bij zelfdoding moeten legitimeren, maar ook de persoonlijke ervaring dat het leven ‘voltooid’ is. Na een burgerinitiatief onder aanvoering van prominente Nederlanders – de Initiatiefgroep Uit Vrije Wil – wordt op 16 februari 2011 een proeve van wet Voltooid Leven behandeld in de Tweede Kamercommissie voor Veiligheid en Justitie. In vervolg daarop stellen naar goed Nederlands gebruik de ministers van Volksgezondheid, Welzijn en Sport en Veiligheid en Justitie, Edith Schippers en Ivo Opstelten, in 2014 een ‘commissie van wijzen’ in: de *Adviescommissie voltooid leven* onder voorzitterschap van Paul Schnabel.

Deze commissie brengt in 2016 haar advies uit, waarmee politiek Den Haag, althans de politieke meerderheid van vvd, PvdA, D66 en GroenLinks, bepaald niet ingenomen is. Met de benoeming van voorzitter Paul Schnabel was er stille hoop dat

1 Pans, 2017, p. 273. Het gaat om de Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding, in werking getreden in 2002.

het taboe op euthanasie voor mensen die niet ondraaglijk en uitzichtloos lijden in medische zin zou worden opgeruimd, en dat de commissie positief zou adviseren over een wet ter regeling van de voltooidlevenproblematiek. Daartoe adviseert de commissie echter uitdrukkelijk niet: euthanasie en hulp bij zelfdoding zijn geen normaal medisch handelen en horen daarom in het strafrecht te blijven.² Het debat over euthanasie en hulp bij zelfdoding laat vrij onverwacht opnieuw in alle hevigheid op, waarbij vele artsen hun stem laten horen. Belangrijkste onderwerpen zijn euthanasie en hulp bij zelfdoding bij voltooid leven, de status van de wilsverklaring van inmiddels wilsonbekwame demente patiënten, en euthanasieverzoeken in de psychiatrie. Er is grote verdeeldheid: de voorstanders beschouwen verdere liberalisering en normalisering als een verdere stap in de moderniteit en humaniteit. Tegenstanders worden vrij snel in de hoek van orthodoxe christenen geplaatst als zij bezwaar maken tegen deze uitleg van de voortgang van de beschaving.

In het regeerakkoord van het in oktober 2017 beëdigde kabinet-Rutte III wordt een ‘brede maatschappelijke discussie’ over ‘de laatste levensfase’ aangekondigd. Ook komt er een onderzoek naar de omvang van de groep die het leven voltooid acht en voor wie de bestaande wetgeving ‘onvoldoende soelaas biedt’. Het kabinet zal daarna ‘bezien wat het te doen staat’, en de Kamer kan ‘zelfstandig besluiten over initiatiefwetgeving’.³ Inmiddels heeft het kabinet in een nota ‘medische ethiek’ aan de Tweede Kamer gemeld dat het genoemde onderzoek er komt, uiterlijk eind 2019.⁴

2 Adviescommissie voltooid leven, 2016.

3 vvd, CDA, D66, ChristenUnie, 2017, pp. 19-20; Dijkstra, 2016.

4 Medische ethiek. Brief van de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. *Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 34 990, nr. 1, 6 juli 2018.

Leven en dood – burger en staat

Ook het huidige kabinet worstelt met de wijdverbreide wens van zelfbeschikking over leven en dood. In de moderniteit is de burger steeds meer ervan overtuigd geraakt dat zaken van leven en dood onderwerp zijn van zijn autonomie, van zijn recht op zelfbeschikking, en dat dat ook zo hoort. Niet langer het noodlot en evenmin de goddelijke almacht beslissen over leven en dood, maar de mens zelf is creërend middelpunt van de wereld. Het verlangen om het leven te scheppen, waarvoor Faust een pact met de duivel moest sluiten, is nu een alomvattend en rationalistisch streven naar maakbaarheid. De mens neemt het lot in eigen handen, om uiteindelijk heer en meester over leven en dood te kunnen zijn.

Dit betekent ook dat de staat, die aanvankelijk de plaats van God lijkt te hebben overgenomen en in zijn nog steeds actuele gedaante van de verzorgingsstaat ons van het noodlot belooft te bevrijden, uiteindelijk niet de zeggenschap mag hebben over leven en dood. Hij dient de wens van zelfbeschikking – ook over de ultieme kwesties, die van het begin en het einde van het leven – te vervullen.

In Nederland wil een groeiende meerderheid zelf kunnen beslissen over de eigen dood. Vaak willen deze voorstanders daarbij geholpen worden, bij voorkeur door een arts, en in een context van beslotenheid, zodat ze anderen daarmee niet hoeven te confronteren. Of men wil de legale beschikking krijgen over middelen om de dood pijnloos en vredig te bewerkstelligen. Een ‘goede en zachte dood’ is het goede recht van alle burgers en moet dan ook van staatswege beschikbaar worden gesteld. We zien hier een paradox: we eisen zelfbeschikking, maar wel in een geregeerde en gefaciliteerde gedaante.

Tegelijkertijd is de beslissing over leven en dood – zo valt vaak in het debat te beluisteren – natuurlijk niet politiek, of zou dat niet moeten zijn. Het is de individuele burger die beslist, niet

de politieke gemeenschap. De goede dood is een apolitieke dood. Zelfbeschikking kan worden gezien als het moderne antwoord op de onbepaalde zekerheid van het levenseinde. De dood zal komen op een onbekend moment en in een onbekende gedaante. De kans dat daaraan ondraaglijk lijden voorafgaat is altijd aanwezig, en neemt vanwege het paradoxale succes van de levensverlenging toe. Voor de autonome mens is dat onaanvaardbaar, en daarom wil hij het levenseinde zelf bepalen en zelf bewerkstelligen – al dan niet met hulp van de dokter en gelegitimeerd door de politieke gemeenschap. De goede dood is een zekere dood die aan de onbepaaldheid een einde maakt.

Desondanks is het onvermijdelijk dat het debat over de goede dood steeds weer zal oplaaien. De dood, zeker als deze niet natuurlijk is, en al helemaal als hij het gevolg is van een keuze, beroert ons immers ten diepste. Welk oordeel we ook hebben over het recht op een zelfgekozen levenseinde, het gaat nooit om een ‘normale’ beslissing. Zelfdoding is in Nederland en vele andere landen niet strafbaar, maar voor velen is het wel een taboe. We ervaren suïcide vrijwel altijd als tragisch. In beleid en praktijk willen we zelfdoding voorkomen en daadwerkelijke pogingen zo veel mogelijk verhinderen. Suïcidepreventie is officieel beleidsdoel.

Niet voor niets spreken we over kwesties van leven en dood, die voor de individuele mens van grote existentiële betekenis zijn en die in elke gemeenschap onderwerp zijn van mythes, symboliek, rituelen en taboes. Daarom ook blijft het verband met religie en levensbeschouwing vanzelfsprekend, hoezeer ook de registers van rationaliteit en redelijkheid worden opengetrokken. Daarom blijft het debat over euthanasie en hulp bij zelfdoding, maar ook over abortus en geboorteregeling, over embryoselectie en eugenetica, in de eerste plaats altijd ethisch van invalshoek. In het debat overheerst de vraag naar de morele aanvaardbaarheid van dit menselijk handelen, hoezeer men ook een beroep doet op het recht op zelfbeschikking.

Maar met dit beroep komt in Nederland stevast de vanzelfsprekendheid mee van verlichting en vooruitgang. Erkenning van het recht op zelfbeschikking zal de zekere morele uitkomst zijn; een ‘nette regeling’ is daarvan de vertaling. Een politiek compromis dat apolitiek lijkt te zijn.

Leven en dood – politiek

In dit boek kies ik een andere vraagstelling. Ik wil de besluitvorming over leven en dood behandelen vanuit het perspectief van de staat en zijn geweldsmonopolie. Dat perspectief blijft in het debat onderbelicht, maar is politiek van het grootste belang. Ik deel dan ook niet de overtuiging van velen dat het hier om puur individuele kwesties gaat waarover alleen het geweten kan beslissen. Mijn stelling is dat leven en dood geen onderwerp van vrij en privaat handelen alleen kunnen zijn, maar wezenlijk politiek van aard zijn. De politieke gemeenschap moet immers vastleggen wat de grenzen van het private domein zijn. Om dat domein te beschermen, maar ook om te bepalen welke beslissingen niet privaat van aard zijn. Leven en dood zijn zo fundamenteel dat politiek zal moeten worden beslist wie de grenzen mag stellen en wie de verboden mag formuleren die ermee verband houden: over de voortplanting, de seksualiteit, de ziekten, de dood en het sterven, en over het menselijk weten, kunnen en handelen dat erop betrekking heeft. De vaak bepleite depolitisering als oplossing voor deze ‘gewetenskwesties’ kan en mag dus geen uitweg bieden.

De discussie over orgaandonatie maakt het politieke karakter van kwesties van leven en dood op allerlei, soms navrante, wijzen helder. Totdat de nieuwe donorwet in 2020 in werking treedt, moet de burger actief kiezen om donor te zijn. Zonder de formalisering van deze beslissing kan alleen een orgaan worden uitgenomen na instemming van de nabestaanden. De nieuwe wet keert de situatie om: iedereen is in principe donor, tenzij de wei-

gering is geformaliseerd of de nabestaanden anders beslissen. Voortaan is het lichaam niet langer van de burger, maar van de staat.

Ik voeg daar nog aan toe dat voor orgaandonatie het tijdstip van de orgaanuitname cruciaal is. Deze kan alleen plaatsvinden als er sprake is van hersendood. In medische en juridische zin is de persoon in kwestie dan overleden, ondanks dat beademing door kan gaan, het hart blijft kloppen en het bloed blijft stromen. Alleen de hersenen zijn dood. De mogelijkheid van orgaanuitname – en, in Nederland altijd belangrijk, de financiering ervan – moet dus wel berusten op politieke besluitvorming.

Michel Foucault spreekt in dit verband over ‘biopolitiek’ – politieke strategieën van de moderne staat gericht op het gegeven dat de mens een biologische soort is. Het gaat dan om het voortbestaan van de soort en de bescherming tegen ziekten, maar ook om de reproductie van arbeidskracht en arbeidsvermogen.⁵ Historisch gezien is biopolitiek een uitbreiding van de *raison d'état* die is belichaamd in de klassieke staatstaken: handhaving van de soevereiniteit en de veiligheid van en binnen de staat. Daarin gaat het over de aanwending van het geweldsmonopolie voor de interne en externe veiligheid van staat en samenleving, en weinig meer.

De vraag naar het leven is een van de belangrijkste biopolitieke vragen, en de vraag naar de dood is daar onlosmakelijk mee verbonden. Het gaat dan niet alleen over het uitstel van de dood, maar ook over de vraag wie wanneer mag doden – en als afgeleide daarvan over de vraag of de mens zichzelf mag doden.⁶

Ook als er een ruime vrijheid van zelfbeschikking is, kunnen de antwoorden op deze vragen alleen legitiem zijn als ze berusten op een beslissing van de politieke gemeenschap. Alleen dan kan de staat deze vrijheid zowel beschermen als begrenzen. En

5 Foucault, 1976, 2009 en 2010.

6 Agamben spreekt over de ‘politisering van de dood’ (2002, pp. 172-177).

juist omdat de staat het geweldsmonopolie bezit, is de staat ook de enige institutie die dat kan doen.

Kwesties van leven en dood zijn dus niet alleen onderwerp van moraalfilosofie en ethiek. Ze zijn voor burger en staat politieke kwesties, en daarmee is de politieke filosofie een relevante en fundamentele bron. Het recht op zelfbeschikking is een burgerrecht, en daarmee een zaak van politiek en staat. Grenzen en verboden zijn dan politiek vanzelfsprekend. Volledige autonomie is feitelijk alleen mogelijk op een onbewoond eiland en verliest dan onmiddellijk zijn betekenis. Het is een *relationeel* begrip: het zegt iets over de verhoudingen in een gemeenschap. Zelfbeschikking is een recht dat alleen bestaat als het tot gelding kan worden gebracht, en gelding vraagt om macht en uiteindelijk om geweld als mogelijkheid.

De inzet van het geweldsmonopolie ter bescherming en begrenzing van de vrijheid van de burger is wat ik in mijn vorige boek heb aangeduid als het domein van *de laatste staat*. De laatste staat is de staat die geweld aan politieke macht kan verbinden en daarom ook altijd een eerste instantie is die aan macht en recht voorafgaat.⁷ Ook een rechtstaat kan alleen bestaan als deze (ten minste in potentie) geweld kan aanwenden om namens het politieke gezag recht tot gelding te brengen. De laatste staat in zijn gedaante van rechtstaat verbindt geweld, macht en recht onlosmakelijk. In mijn vorige boek heb ik betoogd dat de uitoefening van het geweld door de staat 'een laatste grond' is voor het met macht en gezag tot gelding en werking brengen van het recht. Daarom heeft het geweldsmonopolie mythische proporties: als laatste grond, die ook altijd een 'eerste grond' is, gaat het geweld aan macht en recht vooraf. Uitgeoefend door de burger is het geweld een overschrijding en aantasting van deze mythe. Daarom ook zal het geweld altijd onderwerp van taboe en taboëisering zijn.

7 Frissen, 2016, p. 20.

Taboe: noodzaak en heilzaamheid

De grens tussen leven en dood brengt altijd ongemak, en dat hoort ook zo te zijn. Daarom noemen we het verlangen van de mens naar de grenzenloze maakbaarheid van het leven – zowel zijn einde als zijn begin – faustisch. Antropoloog en jurist Anne-Mei The zegt het als volgt:

Erst is er de maakbaarheid van het uitstellen van het einde en als het dan genoeg is geweest, is er de maakbaarheid van het einde, dan willen we een spuitje.⁸

Dood noch leven zijn strikt klinisch, slechts onderwerp van maakbaarheid en ontwerpend handelen, van zuivere zelfbeschikking. Niet voor niets zeggen we dat het leven wordt geschonken. Het is een geschenk aan het pasgeboren kind én aan de gemeenschap. Zwangerschap en geboorte zijn zowel biologisch als sociaal gezien werkelijkheden in en van een gemeenschap. De dood heeft niet alleen een strikt individuele betekenis, maar vindt plaats in de gemeenschap en markeert het vertrek daaruit. Hij symboliseert én materialiseert voor het individu het definitieve vertrek uit die gemeenschap en voor gelovigen de overgang naar een ander bestaan.

Als het om de gewenste dood gaat, zijn er verschillende rechtswerkelijkheden. Bij abortus gaat het om een door een ander gewenste dood van een nog niet geborene. Bij euthanasie – letterlijk: goede dood – en hulp bij zelfdoding gaat het om doden op eigen verzoek. In de meeste staten is deze vorm van doden verboden. Het vindt plaats, maar in de verborgenheid van zorginstelling of privé-bestaan. In enkele landen – met Nederland als ‘koploper’ of ‘gidsland’ – is deze vorm van doden wel toegestaan, mits voldaan is aan wettelijk geformuleerde voorschriften. En altijd – of het doden nu

8 De Jong, 2016; zie ook Spengler, 2017a, p. 431; Schnitzler, 2015, p. 41.

legaal of illegaal is – moet de regulering worden gezien als uitdrukking van politieke wilsvorming die statelijke handhaving behoeft.

Leven en dood zijn in alle culturen onderwerp van taboes, en dat geldt al helemaal voor leven en dood in relatie tot politieke macht en de uitoefening van geweld ter vestiging, bescherming en instandhouding van deze macht. Inhoud en vorm van de taboes verschillen tussen culturen, maar ze zijn altijd te begrijpen als grenzen, begrenzing en verboden. Ze gaan over het ondenkbare, het ondoenbare en het onuitsprekelijke. Daarom ook zijn ze in onze cultuur van de moderniteit dubbel ongemakkelijk: ze hebben altijd betrekking op ongemak, maar veroorzaken ook ongemak, omdat wij vrij van taboes denken te zijn. De rationaliteit van de verlichting heeft ze toch uit de wereld geholpen? Het taboe is voor de moderne mens zelf een taboe geworden.

Dat geldt zeker in Nederland, waar menigeen ‘zaken uit de taboesfeer halen’ als vanzelfsprekende uitdrukking van moderniteit en rationaliteit ziet. In weinig landen zal een lijst van fenomenen als seks, drugs, prostitutie, pornografie, abortus en euthanasie een vanzelfsprekende samenhang kennen, maar in ons land denkt de gemiddelde burger, journalist en politicus onmiddellijk aan liberalisering, legalisering en onttaboeïsering. In veel buitenland zal men de samenhang eerder zoeken in de sfeer van de illegaliteit. Al deze fenomenen zijn omgeven met taboes, zeker als ze met leven en dood te maken hebben.

Ik zal betogen dat taboes en taboeïsering in elke culturele orde onvermijdelijk zijn. Ze zijn noodzakelijk voor de instandhouding van deze orde en kunnen heilzaam zijn voor de omgang met het onuitsprekelijke en het onbegaanbare. Taboes en taboeïsering liggen ten grondslag aan en vertalen zich vaak in grenzen en verboden. Grenzen en verboden – cruciale fenomenen in het politieke domein – beperken en beschermen de burger. Ze beperken zijn vrijheid om de vrijheid van andere burgers te beschermen, en ze beschermen de burger tegen de staat als deze grenzen wil overschrijden en verboden wil schenden.

Dit boek

Kwesties van leven en dood spelen altijd in een gemeenschap. Die gemeenschap is ook altijd ten dele een politieke gemeenschap: een gemeenschap van staatsburgers. En de politieke gemeenschap stelt grenzen en kan verboden instellen en handhaven. Grens en verbod zijn uitingen van geweld die door het recht worden gelegitimeerd en zelf op hun beurt worden begrensd. Of het nu gaat om het gewenste of het ongewenste leven of om de gewenste of ongewenste dood, de staat – als institutie die de macht van de politieke gemeenschap mogelijk maakt – zal aan deze wenselijkheden en onwenselijkheden grenzen stellen en sommige ervan verbieden. Leven en dood zijn bij uitstek onderworpen aan grenzen en verboden, en voor het doden van een ander is dat vanzelfsprekend.

Het doden is in moderne samenlevingen voorbehouden aan de staat; deze heeft immers het geweldsmonopolie. In het geval van euthanasie en hulp bij zelfdoding is het niet de staat die het geweld – dat wil zeggen het doden van een burger op zijn verzoek – uitoefent, maar een burger. In Nederland is het de dokter die een patiënt mag doden of mag helpen bij zelfdoding. De centrale vraag in dit boek is die naar de betekenis van deze praktijk voor het geweldsmonopolie van de staat. De vraag of de staat dit monopolie kan delen is in Nederland de facto en de jure positief beantwoord. Voor euthanasie en hulp bij zelfdoding door de dokter gelden ‘strafuitsluitingsgronden’: eisen van zorgvuldig handelen en oordelen die bij correcte naleving de strafbaarheid van het doden opheffen.

Heel anders en veel moeilijker te beantwoorden is de normatieve vraag die in dit boek centraal staat:

Mag de staat het geweldsmonopolie delen?

Mag de staat met andere woorden burgers – in dit geval dokters – toestaan andere burgers te doden? Ik wil deze vraag politiek-filosofisch beantwoorden, niet ethisch, moreel of religieus.

Daartoe verken ik eerst de Nederlandse praktijk van levensbeëindigend handelen en het beleid, de wetgeving en het debat aangaande euthanasie en de problematiek van ‘voltooid leven’. Ik heb daartoe gesprekken gevoerd met allerlei betrokkenen: medici, wetenschappers, ambtenaren, politici, juristen en bestuurders. Ik heb zowel voor- als tegenstanders van de huidige wet gesproken, en ook dokters die euthanasie en hulp bij zelfdoding hebben verleend. Het advies van de commissie-Schnabel heb ik als uitgangspunt genomen.

Vervolgens schets ik drie fenomenen die ik vanuit een theoretisch perspectief relevant en behulpzaam acht voor de beantwoording van mijn normatieve vraag. In het bijzonder gaat het dan om de invalshoek van cultuur en symboliek. Mijn veronderstelling is dat het vraagstuk van de goede dood alleen zinvol te benaderen is als we het politieke opvatten als een symbolische orde, waarin praktijk, beleid, wetgeving en debat betekenis krijgen.

In de eerste plaats behandel ik het verschijnsel van de grens. Het stellen van grenzen in velerlei zin is immers een van de kerntaken van het politieke. Voor mijn onderwerp is dan vooral de vraag van belang of de staat grenzen moet stellen aan de autonomie van de burger en de zelfbeschikking die deze opeist, en zo ja, welke. Volledige autonomie is immers ondenkbaar. De mens wordt geboren uit een moeder en een vader, en hij groeit op en leeft in gemeenschappen. De dood is het definitieve vertrek uit de gemeenschap. Zelfbeschikking heeft alleen betekenis in deze context en kan alleen worden gelegitimeerd met een politieke beslissing. Het politieke domein is daarin autonoom. Het ontleent legitimiteit aan zichzelf, niet aan het hogere of aan een meerderheid. De staat stelt grenzen door een binnen en een buiten te creëren. Grenzen scheppen identiteit en vrijheid. De bepaling